

Ганна Корж

Сковородинівська традиція і духовно-моральне виховання майбутніх педагогів

Довго сам учись, якщо хочеш учити інших.

Г. Сковорода

*Не забувайте тих стіжок, якими торував
шлях до вічності.*

Г. Сковорода

Вчинки його учнів – це продовження його самого.

І. Прокопенко

Досліджено людино- і культуротворчій потенціал сковородинівської традиції у практиках релігійного виховання. Висвітлено науковий внесок у філософію освіти дослідників сковородинівської традиції Харківської школи, зокрема, професора Л. Ушкалова. Доведено, що філософія свободи і гідності Г. Сковороди завдяки залученню до системи навчальних і виховних практик є підґрунтям виховання у дусі миру, спрямованого на запобігання війн, міжконфесійної ворожнечі, побутової агресії.

Ключові слова: педагогічний університет, сковородинівська традиція, свобода, гідність, педагогіка миру, інтеркультурна комунікація, релігійне виховання

Прискорення процесів духовної глобалізації, плюралізм світоглядних пропозицій є викликом для педагогічної освіти. І хоча у стратегіях соціального реформування особлива увага приділяється змісту і якості освіти, а ключовим компонентом нової школи проголошується наскрізний процес виховання, який формує цінності, українське суспільство продовжує переживати кризу світоглядної орієнтації. Суворі реалії національного самоствердження України в умовах гібридної війни вимагають філософсько-освітнього осмислення миротворчої місії педагогів. Сьогодні, як ніколи раніше, важливо актуалізувати гуманістичні ідеї педагогіки миру, наповнити лозунги “разом до якісної освіти”, “українці єднаймося” конкретним морально-етичним, патріотичним змістом і програмою дій.

Належна увага виховним практикам духовно-морального спрямування приділяється, на жаль, не на всіх рівнях освіти і не в усіх навчальних закладах. Значення християнських цінностей і християнського виховання для євроінтеграції на сьогодні визнається представниками різних культур і країн. На відміну від України, релігійне виховання в Німеччині традиційно було і залишається складовою навчально-виховного процесу. У постсекулярну добу розвитку світової цивілізації суспільний запит на експлікацію та освітню адаптацію релігійних смислів можливо реалізувати у просторі толерантної інтеркультурної комунікації. Адже, там де немає тяглості духовної традиції, порушений ментальний зв'язок із культурним досвідом минулого, немає й цінностей.

Українська версія ідеї Європи нерозривно пов'язана з філософією свободи і гідності Г. Сковороди та сковородинівською традицією, яка містить у собі ідеї де-

мократії, морально-етичне та соціально-філософське обґрунтування міжлюдської солідарності та альтруїстичних практик, які поширюються та практикуються у волонтерському русі. Незважаючи на велику кількість праць, присвячених Сковороді та сквородинівській традиції, теоретична рефлексія педагогічних практик духовно-релігійного спрямування, що мають своїм джерелом невичерпну за духовним багатством філософську педагогіку Сковороди, вимагає подальшого осмислення та дидактичної адаптації.

Мега статті: розкрити виховний потенціал сквородинівської традиції, окреслити й систематизувати смислове поле релігійного виховання у педагогічному університеті, показати активну роль гуманістичних смислів сквородинівської традиції у релігійному вихованні.

Значним внеском до дослідження релігійного виховання та його трансформації у постсекулярну добу розвитку світової цивілізації є праці Ю. Габермаса, який своєю чергою, опирався на праці старшої генерації Франкфуртської школи Т. Адорно, М. Горкгаймера, Е. Фромма. Філософсько-антропологічні та філософсько-педагогічні обґрунтування духовно-морального виховання у поєднанні з постановкою освітніх завдань наведено у працях А. Єрмоленка, А. Колодного, В. Малахова, М. Поповича, С. Кримського, В. Табачковського, Л. Филипович. Якісна зміна способів організації освітньо-виховної діяльності в умовах ствердження демократії та її цінностей проаналізована в дослідженнях В. Андрущенко, В. Беха, М. Бойченка, Л. Горбунової, М. Дроботенко, В. Кременя, М. Култаєвої, С. Куцепал, І. Предборської, Н. Радіонової, І. Степаненко, М. Триняк. У філософсько-педагогічних працях аналізуються також окремі аспекти сквородинівської традиції: інтеркультурна комунікація (М. Триняк); релігійні смисли сквородинівської традиції з універсальним виховним потенціалом (М. Дроботенко); функціональний потенціал філософії Сковороди у родинному вихованні (І. Дорожко); духовно-моральні смисли сквородинівської традиції як чинника альтруїстичних трансформацій еґоїзму (О. Фельдман) [1].

Виховний потенціал філософських ідей Сковороди, їхній розвиток і вплив на структурування освітнього простору Харкова і Слобожанщини був досліджений представниками сквородинівської традиції Харківської школи, зокрема у працях М. Култаєвої, І. Прокопенко, Н. Радіонової, Л. Ушкалова. У колективній монографії дослідників цієї школи [2], присвяченій розгляду сквородинівської філософської та освітньої традиції, зауважується, що сквородинівський діалог, як і сам мислитель, є унікальним, він переслідує за мету навчити християнської доброзичливості. У своїх працях учені здійснюють аналіз творчої спадщини Сковороди із урахуванням не тільки українських, а й західноєвропейських соціокультурних контекстів, звернення до яких сприятиме проясненню основних збережених смислів сквородинівської традиції. Праці вчених продемонстрували, що з часу свого зародження сквородинівська інтелектуальна традиція, осереддя якої становила християнська мораль, визначала філософсько-педагогічну культуру України і Слобожанського краю.

Харківський національний педагогічний університет імені Григорія Савича Сковороди (далі – ХНПУ ім. Г. С. Сковороди) є одним із найстаріших педагогічних вишів нашої країни. Джерелами курикулярної філософії освітніх і виховних прак-

тик університету була європейська філософія свободи І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та християнська етика. Обґрунтовуючи присутність ідеї свободи у філософсько-освітньому дискурсі Слобожанщини, Н. Радіонова доводить, що у ХІХ ст. філософія на Слобожанщині, внаслідок домінування в ній сквородинівської традиції, була не стільки навчальною академічною дисципліною, скільки ускладненим дидактичним проектом і виховною стратегією, яка дозволила реалізувати прихований план, як у програмах навчальних інституцій, так і у просвітництві серед широких верств населення. Ця філософія характеризувалася багатоголоссям ідей, світоглядних настанов, але загальним знаменником різних форм її культурного і освітнього буття була гуманістична спрямованість, а також ідея свободи у її різних інтерпретаціях [3]. Отже, у ХІХ і ХХ ст. філософсько-педагогічні ідеї Г. Сковороди, надавали потужних імпульсів для розбудови національної освіти, відкривали нові горизонти самоствердження української нації, її самореалізації у європейському просторі; з іншої сторони, розбудова сквородинівської традиції у освітньому просторі Слобожанщини ніколи не припинялась, навіть у радянські часи. Так, у 1922 р. наш університет одним із перших в Україні був удостоєний імені видатного філософа, просвітителя, педагога Григорія Сковороди. Під знаком Сковороди зростає і зміцнюється дух свободи, втіленням якого стала незалежна Україна. “Сковорода, – підкреслює М. Култаєва, – не належить до тих філософів, думки яких наповнені «духом часу». Він – до всякого століття, бо ніколи не втрачає з поля зору перспективу вічності, Бога та істини. Разом з тим Сковорода є надзвичайно сучасним мислителем. За його творами можна навчатись демократії й прищеплювати молоді культуру свободи” [4]. Вихованці сквородинівського університету працюють у кожній школі Харківщини, у кожному регіоні України, у ближньому та далекому зарубіжжі. Освітні заклади, особливо педагогічні університети, виконують місію продовження і розвитку сквородинівської традиції [5, с. 213].

Молода генерація українців, народжених у незалежній Україні під знаком нашого великого співвітчизника Григорія Сковороди, має працювати й діяти в умовах суспільних трансформацій постіндустріального зразка, загострення проблем війни і миру, невизначеності і контингентності майбутнього. Це посилює значення моральних і правових кодів в комунікативному просторі педагогічної освіти. Ректор ХНПУ ім. Г. С. Сковороди академік Іван Прокопенко зауважує, що “сьогодні стає все більш очевидним, що без високого рівня моральної культури і громадянської відповідальності не можна ні гідно будувати державу, ні забезпечити демократичний розвиток суспільства, ні встановити мирні, справедливі міжнародні стосунки” [6].

Сквородинівцем за напрямком наукових досліджень, й за місцем роботи (ХНПУ ім. Г. С. Сковороди) був професор Леонід Ушкалов, який вважав, що сучасний науковець має мислити широко. Повинні бути сформовані універсальні стратегії [7]. Прикметно, що саме професор Л. Ушкалов очолював роботу над підготовкою повного академічного видання творів Сковороди. На думку його колег, яку виразила Наталія Левченко, “Леонід Ушкалов хай і не за один рік, але виконав на високому фаховому рівні роботу, яка ось уже кілька століть була не на силі для цілих академічних інститутів [8, с. 9]. Науковець був фундатором сквородинівської теми, якій присвя-

тив більшу частину своїх наукових пошуків, краще за нього таку роботу не те що в Україні, у світі ніхто виконати не зміг би” [8, с. 14]. Л. Ушкалов називав Сковороду “небесним патроном” нашого навчального закладу. У своїх роботах та публічних виступах перед педагогічною спільнотою він часто звертав увагу студентів і викладачів до викарбуваних на стіні університету слів мислителя “Ми створимо краще світло. Сотворимо день веселіший”, підкреслюючи їхню консолідуючу силу. Професор вірив, що українці, які читають ці слова, добре розуміють їхню головну інтенцію, яку він сформулював так: “Сковорода був упевнений, що спільними зусиллями нам вдасться змінити світ на краще. Це – поза всяким сумнівом” [5, с. 213].

На превеликий жаль, відомий український літературознавець, мислитель і педагог професор Леонід Ушкалов 25 лютого 2019 р. пішов з життя. Про змістовну глибину і масштабність наукової діяльності, творів професора, величину постаті, історичну роль у розвитку сучасної української культури свідчать його колеги і читачі: “людина-епоха”, “взірець наукової етики” (Олена Рибка); “великий вчений світового рівня” (Наталія Левченко); “працював як цілий інститут, школа Леоніда Ушкалова – це школа наукового сумління” (Елеонора Соловей); “світлий, чудесний, мудрий, унікальний, зірка” (Мар’яна Савка); “людина надзвичайного масштабу, світовий класик при житті” (Олександр Марчак); “видатний український мислитель, колега, друг” (колектив Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України); “великий вчений, один з найсвітліших людей, яких я знав у своєму житті” (Іван Андрусак); “ерудит, майстер наукового слова, який чудово володів і пером, і мистецтвом риторики, людина високої самодисципліни й відповідальності, співрозмовник, із яким завжди цікаво” (Володимир Панченко); “невтомний і шляхетний лицар української культури” (Ігор Набитович); “Людина-університет, людина-енциклопедія – ніхто краще за нього не знав української літератури за всю минулу тисячу років, і ніхто краще не вмів про неї розповідати «на рівні світових стандартів»” (Оксана Забужко).

Життя Леоніда Ушкалова – це шлях філософського пошуку істини, пізнання “як безконечне знімання покровів істини”. На думку професора, це і буде ота сковородинська ловитва прекрасного “птаха” – істини без надії його піймати, справжнє (найвище!) призначення людини, її “забава”, її щастя [9, с. 19]. Леонід Ушкалов мав ідеальну сім’ю: дружину Олександрю – вірну подругу, редактора, коректора, перекладача, і сина Олександра (Сашка) Ушкалова – сьогодні відомого письменника і літературознавця. Професор був впевнений в тому, що людину треба виховувати. “Я ідеаліст за натурою, – говорив професор Л. Ушкалов, – і переконаний, що з допомогою українських класиків можна змінити на краще наші душі, а від так – змінити на краще світ” [7].

Науковий доробок професора надзвичайно широкого духовно-культурного діапазону, сягає горизонтів національної та європейської літератури (й культури загалом), має моральну виховну спрямованість. Книжки професора Л. Ушкалова – це справжній “навчальний посібник”, путівник по множинним стежкам історії української літератури, культури, філософії. Вони вводять людей різних релігій, генерацій і статусів – дітей, молодь і дорослих, фахівців і громадян, “народжених в СРСР” і покоління незалежної України, Z-покоління – у світ української духовної культури, добу бароко,

світ Григорія Сковороди, Тараса Шевченко, Лесі Українки, Михайло Драгоманова та ін. Автор порушує цілу низку світоглядних питань, важливих для формування духовного світу особистості, дорослішання людини, філософування кожної людини: щастя, любові, Бога, свободи, автономії людської природи, правди, поезії, самотності. Дитячі книжки письменника про класиків вітчизняної літератури Г. Сковороду і Т. Шевченка сприяють розвитку інтелектуальної та мовленнєвої культури, закладають в дитині основи цілісного погляду на світ. Кілька років тому на зустрічі з читачами під час презентації книги “Що таке українська література”, письменник зауважив, що мав на меті зробити такий собі нотатник, “аби все те, що я знаю про українську літературу, не пішло зі мною в кращі світи. Мабуть, 99 % все-таки піде, але хоча б трішки мені вдалося записати, а Старому Леву – видати. Ці нотатки – те, що Дмитро Чижевський називав «плодами читання», а Сковорода – «садом божественних пісень, прозябших із зерен священного писання» [10]. Професор Леонід Ушкалов залишиться для нас живим співрозмовником, людиною, що спонукає до постановки філософських і наукових питань, як він говорив, “поза межних питань”, “загальних питань, питань універсального характеру” [7].

Учені й студенти-сковородинівці ставлять перед собою мету збереження творчої спадщини Сковороди і розвою сковородинівської традиції. Наукові дослідження слугують світоглядним і методологічним підґрунтям у розробці програм духовно-морального відродження, у викладанні предметів соціально-гуманітарного циклу, а також у практиках морально-етичного і релігійного виховання.

До Харківського педагогічного університету приходять навчатися молодь з різних регіонів і міст України. Їхній світогляд не в останню чергу визначається змістом і настановами попереднього виховання, родинними цінностями, місцем проживання, але об’єднує сковородинівців бажання навчати дітей, змінювати країну, цей світ на краще. Наші студенти мають мрію стати вчителями, налаштовані на співпрацю, багато хто має досвід участі у волонтерських проектах, у допомозі іншим, дійсні досягнення у покращенні життя. Більшість з них розуміє, що від їхньої освіченості, патріотизму, релігійної й культурної толерантності залежить рівень світоглядної культури громадян та якість суспільного життя в Україні.

Згідно з концепцією Ю. Габермаса, людська індивідуальність постає в інтерсуб’єктивних відносинах комунікації. З огляду на складність світоглядних уявлень молоді, поглиблення знання про християнство, світові релігії, національну культуру, православну традицію Слобожанського краю важливою складовою є підвищення рівня гуманітарної культури майбутнього педагога. Подвійний характер духовно-морального пізнання проявляється в одночасному засвоєнні майбутнім вчителем релігієзнавчих і людинознавчих знань. Обізнаність з християнською традицією, усвідомлення її витоків є обов’язковим для особистості вчителя, бо воно формує глибоко гуманну і доброзичливу світоглядну позицію, є інструментом для розв’язання моральних і виховних дилем, у соціальних комунікаціях та особистісному спілкуванні сприяє налагодженню міжрелігійного діалогу.

Важливим у вихованні моральності і патріотизму педагогів є пам’ять про загиблих за Вітчизну. Викладач університету Наталія Левченко, яка працює на кафедрі укра-

їнської і зарубіжної літератури та журналістики імені професора Леоніда Ушкалова, присвятила свою монографію “Біблійна герменевтика в давній українській культурі” єдиному сину Юрію Литвиненку, лейтенанту юстиції, який загинув захищаючи свободу, незалежність і територіальну цілісність України. Викладачі та студенти пам’ятають тих, хто воював та загинув за єдину Україну. У грудні 2019 р. відбулося відкриття пам’ятного знаку загиблим студентам ХНПУ ім. Г. С. Сковороди в зоні Операції Об’єднаних Сил: Акінцеву Миколі, Ваховському Андрію, Горбенку Святославу, Литвиненку Юрію, Маслоу Андрію. Вічна пам’ять героям!

Ніхто не заперечить, що на противагу ворожнечі й ненависті до світу філософія Сковороди поширює любов і людське взаємопорозуміння. Але її виховний вплив відбувається лише за умов проникнення гуманістичних смислів педагогіки миру у щоденні практики навчання і виховання. Сергій Кримський зауважував, що Сковорода розвивав філософський погляд на життя як на театр. Цей погляд, на думку Сергія Борисовича, започаткував Епіктет та розвинули Шекспір і Гете. Але Сковорода не хоче бути “зрителем вселенського сего чудотворного театру”, він практично розігрує різні ролі [11]. У методологічному аспекті тут важливо зауважити, що філософська педагогіка у її новому розумінні є передусім теоретичною рефлексією освітніх процесів і відповідних рольових реальностей. При цьому вона опирається на філософсько-антропологічну концептуалізацію людини і культурно-антропологічне розуміння педагогічної реальності і шляхів її оновлення [12].

У дискурсивне поле сквородинівської педагогічної традиції з бажанням у перспективі майбутнього обговорити актуальні проблеми освіти й суспільства долучаються представники академічної спільноти й студентства ХНПУ ім. Г. С. Сковороди та інших вищих навчальних закладів. Цікавою для молоді є участь у всеукраїнських науково-практичних щорічних конференціях “Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури” для науковців та студентів-педагогів у ХНПУ ім. Г. С. Сковороди [5].

У дискусійних клубах, дослідницькій, волонтерській діяльності майбутні педагоги вчать аналізу та інтерпретації, вмінню аргументовано доводити думку, дискутувати, робити вибір, приймати рішення. Свідченням системної організації навчально-виховного процесу та сили педагогічного мислення стала перемога команди сквородинівців на Всеукраїнському студентському турнірі з філософії (14–15 лютого 2019 р. в Київському університеті імені Бориса Грінченка).

Гордістю університету є мистецькі колективи: оркестр народних інструментів “Слобожанські узорі”, народний ансамбль бального танцю, ансамбль народного танцю “Зорицвіт”, народний камерний хор “Ювента” ім. В. В. Королевського. Духовна музика і спів, які є складовою суспільної атмосфери в університеті, у свята і повсякденні сприяють вихованню естетичного, звукового, споглядального сприйняття сакрального мистецтва. Театральна студія університету на свята гостинно запрошує на поетичну композицію за мотивами драми Івана Перепеляка “Григорій Сковорода”, ролі в якій виконують студенти та викладачі нашого університету.

Студенти і викладачі історичного факультету є активними учасниками наукових і культурно-просвітницьких програм (літніх шкіл, наукових студентських конферен-

цій, зокрема в Українському католицькому університеті), що уможливило ширше бачення перспектив культурного будівництва в Україні. Так, учасники літньої школи “Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького” вважають, що “Митрополит Андрей Шептицький є спільною постаттю для історичної пам’яті усїєї України, не лише у контексті УГКЦ”. Такого роду школи сприяють процесові об’єднання українців. Маємо надію, що діяльністю та життям Андрея Шептицького і Григорія Сковороди буде цікавитися молодь, про них більше напишуть книжок, вивчатимуть глибше у школах та вищих навчальних закладах [13].

Духовна сила сквородинівської традиції сприяє підтриманню комунікації не тільки всередині України, але й за її межами. Новим кроком у налагодженні інтеркультурного освітнього діалогу з метою встановлення історичної правди та справедливості стала міжнародна польсько-українська конференція з питань дослідження польських сторінок історії Слобожанщини (7–8 листопада 2019 р., ХНПУ імені Г. С. Сковороди).

Напрямок національно-патріотичного виховання є козацька педагогіка, проведення патріотичних і спортивних заходів. Це сприяє формуванню християнської відповідальності, здатності до вдячності, усвідомлення захисту Батьківщини на основі християнських обов’язків і норм. Покликання до вчительства об’єднує представників різних спеціальностей нашого університету. Знання джерел національної української традиції є передумовою розуміння майбутніх педагогів, що різноманіття наук, діяльності й стилів життя не виключає орієнтації на вищі духовні цінності.

Традиційною у ХНПУ ім. Г. С. Сковороди є участь у волонтерському русі. Спільна добродійна діяльність формує почуття солідарності, довіри, милосердя; допомагає подоланню страху та агресії, які іноді викликають у педагогічно неосвіченої людини присутність людей інших поглядів. Людська гідність і відповідальність проявляється у відношенні суспільства до проблем дітей з особливими освітніми потребами. На традиційній науковій конференції “Педагогіка здоров’я” студенти обговорюють складні питання сенсу людського життя і добродійності, фізичного і духовного здоров’я. Важливим сьогодні є сімейне і психологічне консультування, що включає виховання на християнських засадах добра і справедливості, підготовку вчителів з навичками для психологічної допомоги та миротворчості.

Педагогічна і православна традиція Слобожанщини має довгу історію взаємодії та співпраці. Педагогіка православних просвітників у Київській і Харківській академічній традиції органічно поєднувала педагогічну, релігійну й просвітницьку діяльність. Прикладом продовження цієї традиції є участь ректора І. Прокопенка, викладачів і студентів університету у науково-практичній конференції “Актуальні питання богослов’я та історії Церкви” (до 220-річчя створення Харківської єпархії), яка проходила у Харківській духовній семінарії. Збереження православних, християнських цінностей завдяки освітнім і виховним практикам є запорукою успіху на шляху у пошуках істини, любові і миру.

Навчаються в університеті іноземні студенти – представники різних культур і віросповідань. Зауважу, релігійна і культурна толерантність є нормою нашого повсякденного університетського життя. Участь у православних святах – Різдво, Хрещення,

Благовіщення, Світле Христове Воскресіння – дає можливість іноземним студентам на власні очі побачити глибину християнського коріння України та Європи. Цікаво, що на екскурсіях храмами Слобожанщини гостей нашого краю завжди вражає розмаїття українських ікон у православній культурі, зокрема ікони Божої Матері (“Озерянська”, “Піщанська”), ікона Спаса Нерукотворного. Культурно-духовні програми збагачують наших гостей новими знаннями про християнську культуру. У світі люди знатимуть Україну як миролюбну країну.

Викладачі університету підвищують свою класифікацію у країнах Заходу і Сходу. Стажування професорсько-викладацького складу за кордоном допомагає краще розуміти політичний і культурний контекст релігійних уявлень людей інших країн. Завдяки зустрічі з іншими культурами педагоги краще усвідомлюють особливості християнства серед інших релігій, а також значення християнства для власного життя. Практики культурного взаємообміну стають основою для взаєморозуміння та взаємозбагачення суспільств на освітньому та загальнокультурному рівнях.

Слід сказати, що магічну силу дії смислів і повідомлень Григорія Сковороди відчують і професори, і студенти нашого університету. Наведу два приклада. М. Култаєва, професорка, завідувача кафедрою філософії, звертаючись до студентів через університетську газету “Учитель”, розповідає: “Мій Сковорода – це передусім випромінювач енергії добра, сонячна людина. Коли на душі роздоріжжя або пустка, я шукаю розради в «Байках харківських». Читання вголос цих творів, прослуховування під музику його філософії корисне і дорослим, і дітям. Для мене це щось на зразок медитації. Світло його розуму й серця допомагає побачити усе те, що було приховано в темряві, його слова й думки здатні обігріти душу, підбадьорити, викрити не тільки її вади, але й підказати шляхи їх подолання” [4, с. 1].

Студентка факультету дошкільної освіти Г. Джетимова, яка родом з смт Мангуш (Донецька область), написала такий вірш:

*Скажи, земляче, як нам зараз жити?
Як подолати біди, що навкруг,
Ще скільки безневинних буде вбито?
Чому моя земля страждає від мук?
Твої слова – немов бальзам на душу,
Твоя порада – мудра і проста.
І запитає тебе про це я мушу,
Бо ти ж філософ, що живе в віках.
Прийди. Порадь. З далекої дороги
Присядь і поглядом до нас звернись.
Крізь призму часу, болі і тривоги
Своїм нащадкам щиро посміхнись.*

Отже, філософія Г. Сковороди – це живий діалог з педагогами різного віку і різних поколінь, основу якого складають ідеї свободи і гідності. Саме тому філософія Сковороди має потужний потенціал для налагодження міжрелігійного та інтеркультурного діалогу в освіті та суспільстві. Звернення до християнських ідей Г. Сковороди у

сучасних освітніх і виховних практиках сприяє вихованню духовності, патріотизму, сприяє співрозумінню між представниками різних конфесій.

1. Дорожко І. І. Родинне виховання у сучасних соціокультурних контекстах: філософсько-освітній аспект: монографія / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2013. 362 с.; Дроботенко М. О. Релігійні смисли у стратегіях сучасного виховання: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2013. 18 с.; Жукова А. Філософія мрії у імплікації свободи // Філософія освіти. 2012. № 1–2. С. 223–227; Триняк М. В. Інтеркультурна комунікація: освітній вимір. Харків: ХНПУ, 2010. 245 с.; Фельдман О. Альтруїзм та егоманія: роздуми над реаліями сучасного суспільного життя. Харків: В-во Кудлай, 2012. 220 с.

2. Култаєва М. Д., Прокопенко І. Ф., Радіонова Н. В. Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоків сквородинівської інтелектуальної традиції: монографія. Харків: ФОП Мезона В. В., 2017. 245 с.

3. Радіонова Н. В. Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті: монографія. Суми: ВАТ “СОД”, видавництво “Козацький вал”, 2008. 320 с.

4. Сковородинівці про Г. С. Сковороду // Учитель. 2019. № 14–15 (276–277).

5. Корж Г. Під знаком Григорія Сковороди. Зоряний час української культури // Філософія освіти. 2017. № 2. С. 211–218.

6. Мистецтво навчати інших // Учитель. 2019. № 14–15 (276–277).

7. Філософські інтерв'ю. Вип. 4: Леонід Ушкалов // Новий Акрополь. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZZrSEM008FM&t=1275s>.

8. Левченко Н. Сковородіана Леоніда Ушкалова (Замість передмови) // Ліствиця Якова: зб. статей на пошану професора Леоніда Ушкалова з нагоди його шістдесятиліття / упоряд. Н. Левченко; наук. ред. Р. Мельників. Харків: Майдан, 2016. С. 7–16.

9. Ушкалов Л. “Ловитва невловного птаха: Життя Григорія Сковороди”. Київ: Дух і Літера, 2017. 368 с.

10. Леонід Ушкалов: “Культура потребує меж, у безкраїх степах вона не водиться”. URL: <https://starylev.com.ua/news/leonid-ushkalov-kultura-potrebuye-mezh-u-bezkraiyh-stepah-vona-ne-vodytsya>.

11. Кримський С. Феномен мудрості в творчості Г. Сковороди // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність: зб. наук. пр. Київ, 2003. С. 197.

12. Култаєва М. Д. Професія учителя і завдання духовного оновлення сучасних соціумів // Філософсько-педагогічні та філософсько-антропологічні обґрунтування стратегії духовного оновлення українського суспільства: монографія / редкол. Култаєва М. Д. та ін. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. С. 44–56.

13. Педагоги, юристи та економісти говорили у Львові... URL: <https://ucu.edu.ua/news/pedahohy-yurysty-ta-ekonomisty-hovoryly-u-lvovi-chy-mozhe-mytopolyt-sheptytskyj-objednaty-ukrajitsiv-ta-pro-tsinnist-joho-vchennya/>.